

Київська біржа як центр міжнародної торгівлі цукром

[За матеріалами книги «Рынок ценных бумаг Российской империи» С.З. Мошенського

Стаття присвячена недовгій, але повній бурхливих подій історії виникнення і розвитку ринку цінних паперів з середини XIX ст. до 1917 року на тлі загального контексту епохи, що розглядається крізь призму фінансової історії. А саме утворенню бізнес-мережі «столиці цукру», завдяки так званому цукровому буму, пов'язаному з прибутковістю виробництва цукру і його експортом, що призвело до створення Київської біржі.

Після реформ 1860-х років, які почали модернізацію економіки країни, виникла нова траєкторія розвитку. За короткий час було створено кредитно-фінансову систему нового типу разом з розгалуженою мережею фінансових установ, а ринок цінних паперів, ще в першій половині XIX ст., що перебував в зародковому стані, наблизився до ринків розвинених європейських країн - Франції, Німеччини, Бельгії. По мірі виникнення масового середнього класу все більше з'являлось індивідуальних інвесторів, які вкладали свої заощадження в цінні папери. Максимального рівня розвитку ринок цінних паперів досяг на початку XX ст. після того, як почалося масштабне надходження в країну іноземних інвестицій. У той же час в повній мірі проявилися специфічні особливості розвитку ринку цінних паперів, що вели його в сторону від ринкових принципів і гальмували економічне зростання.

Коли в Україні, як і в усій тогочасній Європі, почався загальний економічний підйом кінця 1860-х - початку 1870-х років, в Києві стали виникати нові бан-

ки та інші фінансові установи. У «патріархальний Київ» прийшли «нові віяння». **Зростання значення Києва як фінансового центру було пов'язане в основному з розвитком цукрової промисловості.**

До середини XIX століття виробництво цукру було зосереджено в маєтках великих землевласників - Бобринських, Браницьких, Потоцьких та ін. У 1840-і роки, коли граф Бобринський і торговий дім «Брати Яхненки і Симиренко» отримали за короткий час великі прибутки, в суспільстві почалася «цукро-

вій Бродських, Терещенків та ін.

Прибуток на капітал, вкладений в цукрові заводи, до початку XX століття в середньому становив 10-12% (іноді більше 20%), а за іншими даними переважала прибутковість 20-30%. Як би там не було, цукрові заводи вважалися в той час вельми вигідною справою, і з фінансуванням цукрової промисловості були пов'язані великі петербурзькі банки - Російський торгово-промисловий, Азовсько-Донський, Російсько-Азіатський.

Цукровий бум прискорив формування фінансової інфраструктури в Києві, що почалася з кінця 1860-х років, коли з ініціативи Н.Х. Бунге в 1868 році був заснований перший акціонерний Приватний комерційний банк, в 1869 році - Київське біржове товариство, а в 1871 році - Київський промисловий банк. До початку XX ст. серед київських банків десять було філіями найбільших банків Російської імперії, а з місцевих міських банків основними були Київський земельний банк і **Київський приватний комерційний банк**, який мав важливе значення **для фінансування цукрової**

Будівля біржи

ва манія», особливо на київських контрактах, **а в київських театрах і салонах всі розмови були тільки про вигідність цукрових заводів.**

З другої половини XIX століття цукрова промисловість все більше контролювалася великими компаніями, що належали представникам сімейних динас-

промисловості.

У перші десятиліття ХХ ст. Київ став значним комерційним і фінансовим центром. З фінансових установ Києва за обсягами операцій лідирували (92% в 1906 році) філії найбільших петербурзьких банків, і серед комерційних банків (між якими йшла жорстка конкурентна боротьба за великих клієнтів на отримання кредитів) основне значення мало київське відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку (відомого під назвою «**цукровий банк**»). З 1905 по 1917 роки за рахунок кредитування цукрової промисловості баланс цього банку виріс з 21,6 млн. до 92,2 млн. руб.

Спеціалізацію сформованої до кінця ХІХ ст. бізнес-мережі «**столиці цукру**» визначив цукровий бум, і основний акцент був зроблений на прибутковому виробництві цукру і його експорті. У центрі прошарку фінансово-промислової еліти, що контролювала значні фінансові потоки, були «**цукрові королі**» Олексій Бобринський, Лазар Бродський, Микола Терещенко, Іван Харитоненко, Карл Ярошинський. Визнаним «цукровим королем» вважався Лазар Бродський.

«В той час, як я жив в Києві, - згадував граф і тогочасний політичний діяч С.Ю. Вітте у своїх мемуарах, - серед євреїв ... головним був Бродський... Це був на вигляд дуже поважний старий, що нагадував собою по зовнішності біблійного патріарха ... Він був надзвичайно багатий і ... нажився тим, що мав багато цукрових заводів».

Бродський вважався одним з основних «капіталістів всього південно-західного краю».

Одним з найбільших цукрозаводчиків був **Микола Терещенко**, який володів **9 цукровими заводами**, що виробляли на рік продукції на **27,7 млн. руб.** Вклади Терещенко в іноземних банках в 1911 році досягли 13 млн. руб. Микола Терещенко був відомий своєю благодійністю і колекціонував живопис, що

продовжив його син Іван, якого називали «Київським Третяковим», і онук Михайло, підприємець і політик початку ХХ ст.

«Я народився в дуже багатій родині, в ранній молодості став спадкоємцем однієї з найпотужніших промислових імперій і одного з найбільших статків», - згадував Михайло Терещенко. - Мої перші кроки в тій затишній Малоросії кінця ХІХ століття були, безсумнівно, благословенні відразу всіма ангелами світобудови».

Заснування Київської біржі було пов'язане з ім'ям Н.Х. Бунге. У 1862 році Н.Х. Бунге та київський міський голова І. Завадський склали для губернської влади доповідну записку про доцільність відкриття в Києві біржі.

«Київ легко міг би стати торговим центром не тільки для Південно-Західного краю, а й для губерній, які перебувають за течією Дніпра», **і при відкритті там біржі вона могла б «залучити до Києва іногородніх купців ... які проводять великі операції з закупівлі цукрового піску»**, а також «полегшити продаж і покупку державних цінних паперів і здійснення кредитних угод».

Угоди на біржі були переважно товарними і пов'язаними з оптовою торгівлею цукром.

«Цукор є також головним товаром, на який укладаються угоди. У 1895 році в Росії були вироблені 35 мільйонів пудів цукрового піску, з числа яких в тому ж році на Київській біржі продано 22,273 млн. пудів (64%). **Більшість фондових операцій на Київській біржі відбувається з акціями і паями цукрових заводів**».

Акції комерційних банків були представлені паперами Київського приватного комерційного банку та Київського промислового банку; акції земельних банків - паперами Київського земельного банку. Серед цінних паперів торгово-промислових підприємств переважали паї цукрових заводів Київської губернії

(11 найменувань), а також акції Малинського паперового товариства і Київського товариства водопостачання. Страхові компанії були представлені акціями Київського товариства взаємного страхування від вогню бурякоцукрових і рафінадних заводів. Операції купівлі-продажу проводилися переважно з акціями цукрових заводів, по іншим паперам пропозиції продавців переважали над заявками покупців.

За десять років з 1883 по 1893 роки обсяг операцій з цінними паперами на Київській біржі значно зріс. У 1883 році в обороті лідирували паї і акції цукрових заводів (426,2 тис. руб.), державні облігації (151,5 тис. руб.), заставні листи земельних банків (66 тис. руб.), акції та облігації приватних товариств (34,1 тис. руб.). До 1893 року обсяг акцій, облігацій і паїв цукрових заводів та інших приватних компаній виріс до 4,874 млн. руб.; обсяг операцій з державними цінними паперами - до 565,2 млн. руб. У порівнянні з 1870-80-ми роками, коли в котируваннях переважали процентні папери і паї цукрових заводів, в 1890-і роки в котируваннях біржі збільшилась кількість акцій комерційних банків - Київського приватного комерційного і Київського промислового, Варшавського комерційного, а також великих петербурзьких і московських банків.

З цінних паперів на Київській біржі переважали облігації державних позик, які котирувались на біржах Петербурга, Москви і Варшави. Цінні папери цукрової промисловості так і не знайшли виходу на Петербурзьку і інші біржі, котирувались тільки в Києві. До початку ХХ століття акцій цукрових заводів перебувало в обігу на 140 млн. руб., і основним їх спеціалізованим ринком була саме Київська біржа. На цій біржі (так само як на Одеській і Харківській) самостійне котирування визначалося лише для цінних паперів місцевих підприємств (маючи значен-

ІСТОРИЧНІ НАРИСИ

ня для їх просування на ринку), для інших цінних паперів використовувалися котирування Петербурзької біржі.

У Києві інформація про цінні папери публікувалася в щотижневій газеті «Київська біржа. Торговий бюлетень» (видавалася по суботах з 1872 по 1917 роки). Основні рубрики газети - «**Цукровий ринок**» і «Хлібний (зерновий) ринок» - відображали переважно товарну спрямованість операцій на біржі, яка була найважливішим в Російській імперії центром міжнародної торгівлі цукром. У газеті публікувалася детальна інформація про основні ринки цукру (в Лондоні, Гамбурзі, Парижі, Москві, Одесі), так само як і обговорення питань про перспективи експорту цукру в Японію, аналіз цін на цукор на Далекому Сході, на островах Формоза і Ява, і т.п. свідчили про активну участь біржі в світовому цукровому ринку, схильному до глобалізаційних процесів кінця XIX - початку XX ст. Досить серйозно обговорювалися плани експорту київського цукру в Японію.

«Як відомо, представники японських торгових домів кілька разів намагалися зав'язати з нашими цукрозаводчиками безпосередні відносини для збуту цукру в Японію ... і уповноважені японських фірм кілька разів ... приїжджали до Києва».

Відомості про операції з цінними паперами та їх котирування на Київській біржі публікувалися в бюлетені «Київська біржа» в рубриці «Петербургська і Київська біржі (котирування)». У котируваннях були представлені державні папери (4-5% облігації, 4-4,5% заставні листи), іпотечні цінні папери (4-5% об-

лігації Київського, Московського, Одеського та ін. міських кредитних товариств, а також заставні листи Київського, Харківського, Полтавського та ін. земельних банків. Котирування цих паперів на Київській біржі в цілому незначно відрізнялися від котирувань на Петербурзькій біржі.

Для акцій залізниць, промислових підприємств, банків і страхових компаній наводилися лише котирування Петербурзької біржі. Самостійні котирування Київської біржі встановлювалися для паїв цукрових заводів і акцій декількох місцевих підприємств, банків і небанківських фінансових установ. При звичайній номінальній ціні паїв цукрових заводів в 1000 рублів непоодинокими були котирування не тільки в 1300 або 2250, але і 3000 руб. Високий попит на папери цукрових заводів пояснювався зростанням цін на цукор.

«Настрій [ринку] за минулий тиждень продовжує залишатися міцним ... відбулися навіть угоди вище граничної ціни», але при цьому «незвичайними стрибками, незрозумілими для непосвячених, продовжували рухатися ціни». Цей «гарячковий темп коливань» був несумісний «з поданням про будь-які реальні зміни в положенні ринку» - «спекулянти вирішили підтримувати ... штучно» ціни і на цукор, і на акції цукрових заводів.

Поширені на біржі були посередницькі операції з перепродажу експортних сертифікатів на цукор. Хоча для **цукрового ринку були властиві постійні коливання цін**, внутрішня ціна на цукор, що включала акцизний платіж, завжди була значно вище, ніж міжнародна, оскільки

експортери цукру були звільнені від акцизу. Така різниця цін створювала можливість отримувати прибуток від перепродажу експортних сертифікатів на цукор (існувало кілька типів таких сертифікатів в залежності від напрямку експорту - для Західної Європи, Персії та ін.). Курс експортних сертифікатів постійно змінювався і залежав від різниці цін на цукор в Києві та Лондоні. Чим більшими були коливання цін на світовому цукровому ринку, тим активніше ставала спекуляція сертифікатами. У 1911-12 роках на Київській біржі було проведено операцій з експортними сертифікатами на 1,2 млн. руб. при тому, що велика частина таких операцій відбувалася в кав'ярнях чи приватних конторах за межами біржі і без участі біржових маклерів.

Після кризи 1893 року (що була особливо гострою в цукровій промисловості) в середині 1890-х років почався новий період економічного підйому.

Це відбулося і на активності ринку цінних паперів, в тому числі й на регіональних біржах. Біржовий ажіотаж охопив «крім обох столиць ... майже всі великі міста». Харків, Варшава, Київ «частково оперують на своїх власних біржах і частково підтримують безперервні телеграфні відносини з Петербурзькою біржею».

«У Києві грає стар й млад» - говорили в 1910-і роки, коли спекуляція цінними паперами особливо розквітла. В цьому відношенні Київська біржа була набагато активнішою, ніж Одеська, де біржову гру вела невелика група досвідчених ділків, а випадкових учасників майже не було.

У вересні 1894 року почалася гра на підвищення, і «передова роль в цій кампанії належала київським спекулянтам, які задають своїми наказами на покупку і продаж лихоманку київським банкірським конторам. Зображуючи собою посеред-

Акції цукрових заводів

ників між київськими спекулянтами і петербурзькою біржею, наші контори заробляють солідні куртажі. Кажуть, що є щасливці банкіри, які загрибають куртажу по тисячі і більше рублів в кожен біржовий день».

Помітними були доходи і самих спекулянтів.

«На початку [1894] року, коли не по дням, а по годинам лізли в гору ціни акцій Російського [торгово-промислового] банку, столичного освітлення, деяких інших підприємств і навіть астраханського водопроводу ... називали імена людей, які помножили свої капітали в п'ять-шість разів».

Це нагадувало *цукрову гарячку* в Києві вісімдесятих років, «яка збагатила одних і розорила інших. У 1894 році настав період збитків, коли спекуляція почала роздмухувати курс акцій південно-західних доріг. Спекулянти очікували, що акції піднімуться до 135 руб., але «викуп доріг в казну підсік крила рожевим мріям спекулянтів».

Чимало було всіляких біржових скандалів і зловживань - в 1913 році начальник Київського центрального поштово-телеграфного відділення в корисливих цілях біржової гри затримував передачу банкам телеграм, що стосувалися операцій з цінними паперами, повідомляючи зміст цих телеграм певним біржовим гравцям. Подібними справами займалися і його підлеглі, і також брали участь у біржовій грі.

У 1896 році Київську біржу розбурхували маніпуляції гравців, що грали на підвищення великих біржовиків з акціями київського водопроводу.

«Я - ворон ... пролітаю я по Хрещатику біля думи, і раптом ... мою увагу привернув дуже характерний запах ... біржової падалі». Це «великі біржові звірі - слони, носороги, бегемоти, леви, банкові благодійники ... топчуть ... [біржових] зайців ... Київський водопровід вийшов з берегів».

«Ненормальний стан цін

паїв, різке їх коливання» ніяк не залежало від «щоденних біржових зборів. Тут корінь зла лежить в самій спекуляції», в основі якої «в Києві завжди вважалося цукор». Це торкнулося і паїв цукрових заводів. «Як не молодда була київська біржа», на ній вже використовувалися ті ж прийоми, як і на біржах в Лондоні, Парижі, Берліні та Петербурзі - «укладаються угоди з паями на термін ... стелажи, есконт, репорт і депорт. Особливо за останні два роки улюбленою формою спекуляції стало щось середнє між есконтом і депортом». Біржовий спекулянт, вибравши цінні папери для спекулятивної гри (найчастіше - паї цукрових заводів), наймає «біржових зайців», які починають посилено пропонувати на продаж ці папери, після чого ціна на них знижується до мінімуму. Потім ті ж самі «зайці» починають скуповувати ці паї, але не за готівку, а по угоді на термін (на Київській біржі цей термін зазвичай дорівнював року, що пов'язано з проведенням раз на рік контрактних ярмарок, де укладалися *великі договори про поставки цукру*). Скуповувалися по можливості всі паї (кількість певних паїв в обороті була обмеженою, як правило 300-600). Після того, як всі вони були зосереджені в одних руках, можна було починати гру на підвищення.

У біржовій грі (як і у фінансовому житті Києва) навіть і на початку ХХ ст. зберігали певне значення контрактні ярмарки.

«Не дивлячись на те, що пора біржових контрактів, з якими зв'язуються найбільші обороти київського грошового і товарного ринку, минула, в комерційних сферах все ще не встановилася рівновага, яка спостерігається зазвичай в цю пору року», - відзначало «Київське слово» в березні 1900 року.

Приурочені зазвичай до контрактних ярмарок «різні грошові розрахунки» ще не закінчилися по багатьом підприємствам, і фінансовий стан цих

підприємств поки ще не визначився, «тому біржа як і раніше має багату поживу для різного роду пересудів і тривоги». Після того, як «провінційні капіталісти» роз'їхалися з контрактів, а стан «підозрілих у фінансовому відношенні» цукрових заводів визначився, «увага біржі, а точніше, її дрібних ділків зосередилася на місцевих капіталістах і місцевих підприємствах».

Як і на всіх біржах, хвилі біржового ажіотажу і підвищення курсів перемежувалися періодами зниження, деякі з яких були тривалими і масштабними, а деякі - короткочасними і місцевими.

«На біржі в Києві - посилена реалізація. Приватні папери продовжують падати; залізничні акції знизилися в середньому на 3 рубля», - повідомляв «Фінансовий огляд» в березні 1912 року під час загального економічного підйому, що тривав до вересня.

Нерідко в вікнах маклерських контор виставлялися зразки паперів, що продаються. За укладені угоди маклер отримував з обох боків комісійні «негайно по виконанні вчиненого між сторонами договору» - по обидва боки 1/4 копійки з рубля по товарним операціям, 1/8 копійки за векселями і з продажу золота і срібла, 1/10 копійки за операції з цінними паперами. Згодом комісійні («куртаж») були підвищені - з цукру 1/4 відсотка, з інших товарів 1/2 відсотка, з векселів та інших цінних паперів - 1/8 відсотка. Втім, інститут маклерів був не дуже розвинений в Києві, і тільки троє з усіх маклерів працювали на біржі тривалий час.

Крім офіційних маклерів, що діяли на Київській біржі законно, вільні біржові гравці - «зайці», - діяли самостійно.

Київських «біржових зайців» добре описав О. Купрін: «Бажаю отримати п'ять тисяч і під другу (після банку) заставну. Чотиреста десятин родючої землі з усіма садибами. Посередників і комісіонерів просять не тур-

бувати». Однак, незважаючи на останню умову, бажаючи отримати п'ять тисяч все-таки ніяк не обійдуться в кінці кінців без зайця ... проворний заєць неодмінно проникне до поміщика, і вмить утворюється довгий ланцюг з посередників ... Два-три дні зайці, висунувши язика, нишпорять по місту: один довідується адресу заставодавця, інший знаходить найбільш зручну до нього лазівку, третій знайомить, четвертий веде переговори, п'ятий сам не може дати собі раду, яку він роль відіграє в цій сум'ятиці,

проте метушиться більше всіх взятих разом. Нарешті, угода закінчена, поміщик отримує гроші, робить висновок, за участю шостого і сьомого зайців, нотаріальну заставну і видає куртаж, який зараз же і ділиться між усіма ланками ланцюга на підставі якогось спеціального правила товариства, незрозумілого для непосвячених: кому доводиться рубль, кому два, кому десять, а кому і лєвова частка в цілу сотню. Така в загальних рисах діяльність звичайних, так би мовити, «польових» зайців. Крім них, є ще порода біржових зайців, які до своїх побратимів ставляться так само, як, наприклад, борза собака до дворняжки».

Офіційні маклери і неофіційні біржові гравці мирно уживалися один з одним. «Біржові зайці» щодня приходили до будівлі біржі і тут знаходили свою клієнтуру. Вони збиралися на вулиці перед біржею або ж в першій половині дня в колишній поруч кав'ярні «Кондитерська Сема-

дені», що належала швейцарцю Бернару Семадені. Кав'ярня Семадені вважалася однією з кращих в місті і була розташована в будівлі, де містився Дворянський банк. Особливо численними збори біржовиків у Семадені стали після 1895 року, коли поліція стала забороняти збори «вulичних біржовиків», зустрічали-

ні акції. «Багато киян нарікають на те, що в Києві існує розкішна будівля, призначена для біржових зборів», але ця будівля мало відвідується «біржовим людом», а операції здійснюються «в приватних конторах і у біржових маклерів, в кав'ярнях ... негласно», хоча угоди зручніше здійснювати «в розкішній залі», а не на вулиці чи кав'ярнях.

Улюбленим місцем зустрічей «видатних адвокатів ... цукрозаводчиків і місцевих біржовиків» був «мав незабутню репутацію» ресторан «Північний» на розі Володимирської і Фундуклівської навпроти Оперного театру.

«Він пристрастився до біржової гри», -

писав в 1917 році про свого героя і про Київську біржу О. Купрін, - «і в цій темній, складній і ризикованій області його ... не залишало ... шалене, постійне щастя. В найкоротший термін він став оракулом місцевої біржі ... Він купував і продавав папери ... не маючи ні найменшого уявлення про те, які підприємства ці папери забезпечують. Він ніколи не міг осягнути глибоку сутність біржових угод a la hausse (на підвищення) і a la baisse (на пониження). Але коли він грав на підвищення, то негайно ж десь, на краю світу, в невідомих йому степах, починали бити потужні нафтові фонтани і в нечуваних сибірських горах раптом виявлялися ... поклади золота. А якщо він ставив на пониження, то старовинні підприємства відразу терпіли величезні збитки від страйків, пожеж і повеней, коливань закордонної біржі, раптової сильної конкуренції». ■

«Кондитерська Семадені» - місце зустрічі київських біржових маклерів

ся на різних бульварах в центрі міста.

У кав'ярні стояли триногі мармурові столики, списані цифрами - «у Семадені збиралися біржові ділки і підраховували на столиках свої прибутки і збитки», згадував К.Г. Паустовський, який жив у Києві перед Першою світовою війною.

«Я втерся в компанію маклерів ... сиджу вже у Семадені нарівні з усіма за білим мармуровим столиком і п'ю каву зі здобними булочками ... хоча при розподілі куртажу вічно виникають непорозуміння і претензії ... Тут, у Семадені, і є сама біржа. Сюди збираються маклери з усіх кінців світу».

Крім кафе Семадені київські біржові спекулянти збиралися в другій половині дня, з 15 до 16 години біля банкірських контор А.М. Левінсона і з 16 до 17 - біля контори Л.В. Ландау на Хрещатику. Улюбленими паперами на неофіційних біржах в Києві були нафтові, металургійні і залізнич-